

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2024-59-211-220>

УДК: 81*367:811.512.154

Хидирова Ч. Х., филол. илимд. канд., доцент

e-mail: hidirova.75@mail.ru

ORCID: 0009-0002-7840-2117

И. Арабаев ат. КМУ

Бишкек ш., Кыргызстан

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СИНТАКСИСТИК ТҮРМӨКТӨР
АРКЫЛУУ ТАТААЛДАШКАН ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨР**

Вестник Иссык-Кульского университета, №59, 2024

211

Бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр, анын ичинде синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр иликтөөгө алынат. Кыргыз тилинин салттуу синтаксисинде сүйлөмдөр структуралык түзүлүшүнө карай көпчүлүк эмгектерде, негизинен, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр деп экиге бөлүнүп берилип келет. Бирок кепте бул эки түрдүн ортосундагы татаалдашкан сүйлөмдөр бар экендиги жана алардын табияты өзгөчө экендиги Батыш, Чыгыш Европа окумуштууларынын изилдөөлөрүндө XIX кылымдын аягында эле коюлуп, түрколог окумуштуулар XX кылымдын экинчи жарымында гана бул ойду колдоп, өз изилдөөлөрүндө чагылдырып келишти.

Кыргыз тилинин синтаксисинде бул маселе А. Жапаровдун илимий окуулугунда эң алгачкы жолу камтылып баштаган. 2015-жылы Т. Т. Токоевдин окуулугунда улантылган. Бул эмгектерде А. Жапаров «Жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр» деген терминди колдонсо, Т. Т. Токоев «татаалдашкан сүйлөм» деген терминди колдонгон. Биз айрым түркологдордун пикирлерине таянуу менен, «татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр» деген терминди колдонобуз.

Бул эмгекте татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү, аларды уюштурууда колдонулган синтаксистик түрмөктөрдүн түрлөрү: атоочтук түрмөк, чакчыл түрмөк, кыймыл атоочтук түрмөк, изафеттик түрмөк, зат атоочтук түрмөк, сын атоочтук түрмөк, этиштик түрмөк, бөтөн сөздүү түрмөк, модал сөздүү түрмөк жана тактоочтук түрмөктөр болору белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр, түрлөрү, синтаксистик түрмөктөр: атоочтук түрмөк, чакчыл түрмөк, кыймыл атоочтук түрмөк, изафеттик түрмөк, зат атоочтук түрмөк, сын атоочтук түрмөк, этиштик түрмөк, бөтөн сөздүү түрмөк, модал сөздүү түрмөк жана тактоочтук түрмөктөр.

Хидирова Ч. Х., канд. филол. наук., доцент

e-mail: hidirova.75@mail.ru

ORCID: 0009-0002-7840-2117

КГУ им. И. Арабаева

г. Бишкек, Кыргызстан

ОСЛОЖНЁННЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИМИ ОБОРОТАМИ, ПРОСТЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ, В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье исследуются осложнённые простые предложения в современном кыргызском языке, в том числе осложнённые простые предложения с синтаксическими оборотами. В традиционном синтаксисе кыргызского языка предложения в большинстве научных грамматиках делятся на простые и сложные предложения по их структурному составу. Однако факт наличия осложнённых предложений между этими двумя типами предложений и их особый характер был установлен в исследованиях западноевропейских и восточноевропейских учёных конца XIX века, а учёные-тюркологи поддержали эту идею и отразили её в своих исследованиях только во второй половине XX века.

Данная проблема в синтаксисе кыргызского языка впервые освещена в научном учебнике А. Жапарова. В 2015 году было продолжено в учебнике Т. Т. Токоева. В этих работах А. Жапаров использовал термин «простые предложения расширенной формы», Т. Т. Токоев использовал термин «осложнённое предложение». Мы используем термин «осложнённые простые предложения», исходя из мнения некоторых тюркологов.

В данной работе отмечаются типы осложнённых простых предложений, а также осложнённые простые предложения, которые осложняются такими компонентами как синтаксический оборот, как причастный оборот, деепричастный оборот, обороты с отглагольными именами, изафетный оборот, существительный оборот, прилагательный оборот, обороты с глаголами, обороты с чужой речью, обороты с модальными словами и обороты с наречиями.

Ключевые слова: *осложнённые простые предложения, виды, синтаксические обороты, причастный оборот, деепричастный оборот, обороты с отглагольными именами, изафетный оборот, существительный оборот, прилагательный оборот, обороты с глаголами, обороты с чужой речью, обороты с модальными словами и обороты с наречиями.*

Hidirova CH. H., *cand. philol. science., docent*
e-mail: hidirova.75@mail.ru
ORCID: 0009-0002-7840-2117
KSU named after I. Arabaeva
Bishkek, Kyrgyzstan

COMPLICATED SIMPLE SENTENCES WITH SYNTACTIC PHRASES IN MODERN KYRGYZ LANGUAGE

This article is being researched complicated simple sentences in the modern Kyrgyz language, including complicated simple sentences with syntactic phrases. In the traditional syntax of the Kyrgyz language, sentences are divided in most scientific grammars into simple and complex sentences according to their structural composition. However, the fact of the presence of complicated sentences between these two types of sentences and their special nature was established in the studies of Western and Eastern European scientists at the end of the 19th century, and Turkic scholars supported this idea and reflected it in their studies only in the second half of the 20th century.

This problem in the syntax of the Kyrgyz language was first covered in the scientific textbook by A. Japarov. In 2015, it was continued in the textbook by T.T. Tokoev. In these works, A. Zhaparov used the term “simple sentences of extended form”, T. T. Tokoev used the term “complicated sentence”. We use the term “complicated simple sentences” based on the opinion of some Turkologists.

In this work, types of complicated simple sentences are noted, as well as complicated simple sentences that are complicated with syntactic phrases, such as: participial phrase, participial phrase, phrases with verbal names, isafet phrase, noun phrase, adjective phrase, phrases with verbs, phrases with someone else's speech, phrases with modal words and phrases with adverbs.

Keywords: *complicated simple sentences, types, syntactic phrases: participial phrase, participial phrase, phrases with verbal names, isafetic phrase, noun phrase, adjective phrase, phrases with verbs, phrases with someone else's speech, phrases with modal words and phrases with adverbs.*

Кыргыз тилиндеги синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр бүгүнкү күнгө чейин иликтенип бүтө элек, актуалдуу темалардын бири болуп эсептелет.

Кыргыз тилинин синтаксистик маселелери өткөн кылымдын 30-жылдарынан баштап илимий изилдөөгө алына баштаган. Алсак, К. Тыныстановдун 1936-жылы жарык көргөн грамматикасы кийинки изилдөөчүлөргө жол көрсөткүч негиз катары кыйла жылдар ичинде өз кызматын аткарып келди. Кыргыз тилинин синтаксистик маселелери жөнүндөгү негизги эмгектер ХХ кылымдын 50-80-жылдарына таандык. Бул мезгилдерде К. К. Сартбаев, М. М. Мураталиев, А. Жапаров, А. Турсунов, Б. Тойчубекова, Б. Өмүралиев, А. Иманов, А. Сапарбаев, С. Ж. Мусаев, С. Ибрагимов, Н. Бейшекеев сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринин жарык көрүшү менен синтаксистин салттуу маселелери, тармактары жана жаңы багыттары такталуунун үстүндө болуп, мектеп грамматикалары, жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептер, илимий монографиялар жарык көрдү.

XXI кылымдын башынан тартып синтаксис майданында семантикалык синтаксис, позициялык синтаксис, коммуникативдик синтаксис, экспрессивдүү конструкциялар, синтаксистик деривация маселелерине басым жасалып, Т. Т. Токоев, Ж. Элчиев, С. Ж. Мусаев, Ч. Х. Хидировалардын монографияларында сүйлөмдүн табияты,

структурасы жөнүндөгү маалыматтар тереңдетилип иликтенип, кеңейтилип бериле баштады [12; 17; 11; 13; 14].

Татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөргө кыргыз тил илиминде алгачкылардан болуп А. Жапаров кайрылып, жогорку окуу жайларына арналган 2 томдук окуу китебинен орун алат. А. Жапаров татаалдашкан сүйлөмдөргө синтаксистик түрмөктөр (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч, салыштырма), обочолонгон сүйлөм мүчөлөрү, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан (каратма сөз, сырдык сөз, кириңди сөз) синтаксистик конструкцияларды киргизген. Мындай сүйлөмдөрдү атоо үчүн “Жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр» деген терминди колдонгон [7, 29-б.].

Ал эми Т. Т. Токоев 2015-жылкы окуу китебинде “Татаалдашкан сүйлөмдөр” деген терминди колдонуп, азыркы кыргыз тилинин салттуу грамматикаларында сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр катары бөлүнүп каралышына карата анын үчүнчү түрү катары татаалдашкан сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп изилдөөгө жана окуу китептерине, программаларына киргизүү сунушун алгачкылардан болуп айтып, аны далилдөөгө аракет кылган [12, 204-б.].

Т. Токоев: “Бул конструкциялар А. Жапаров атагандай, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн «жайылма формасы» да эмес, «кыскартылган багыныңкы сүйлөм» да эмес, өз алдынча сүйлөм түрү болуп эсептелет”, - деп туура белгилеп [12, 206-207-бб.], төмөнкүдөй мүнөздөмө берген: “Демек, татаалдашкан сүйлөмдөр кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө түрү катары эмес, татаал жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы өзүнчө сүйлөм түрү катары бөлүнүп, анын изилдөө объектиси катары бир өңчөй мүчөлөр, жалпылагыч сөздөр, түшүндүрмө мүчөлөр, грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, синтаксистик түрмөктөр катышкан татаалдашкан сүйлөмдөр болуп эсептелет [12, 209-б.]. Казак окумуштуусу Х. М. Есенов жөнөкөй сүйлөмдөрдүн татаалдашкан түрү катары белгилеген [3].

Татаалдашкан сүйлөмдөргө лингвистикалык сөздүктө төмөндөгүдөй аныктама берилет: «Бир эле сүйлөмдүн ичинде өз алдынча синтаксистик конструкциянын жайгашып калышы, мисалы, обочолонгон мүчөлөрдүн, бир **өңчөй** мүчөлөрдүн, атоочтук же чакчыл түрмөктөрдүн жайгашып калышы» [2, 29-б.].

Биз сүйлөмдөрдүн мындай түрлөрүнө “татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр” деген терминди колдонуу ылайык деп эсептейбиз. Анткени мындай сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу бир эле грамматикалык баяндоочтон турат, ал эми маанилик-логикалык жактан татаал сүйлөмдөр сыяктуу кеңири мааниге ээ болот. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кандайдыр бир синтаксистик категориялар аркылуу татаалданышынан түзүлөт. Түрдүү синтаксистик категориялардын катышына карай татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдү төмөнкүчө бөлүп кароого болот:

- 1) Бир өңчөй мүчөлөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
- 2) Жалпылагыч сөздөр жана түшүндүрмө мүчөлөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
- 3) Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
- 4) Синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр.

Демек, татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр деп тутумунда бир гана негизги структуралык борборго ээ болгон, бирок тутуму боюнча жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланып, түрдүү синтаксистик категориялар: бир өңчөй мүчөлөр аркылуу, жалпылагыч сөздөр жана түшүндүрмө мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөрдү айтабыз.

Булардын ичинен синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр бүгүнкү күнгө чейин толук иликтенип бүтө элек, бир түрдүү көз караштар

чыга эле темалардан болуп саналат. Бул кыргыз тилиндеги синтаксистик түрмөктөрдүн иликтенип бүтө электиги менен түздөн-түз байланыштуу. Бул багытта Б. Тойчубекова, С. Мусаев, З. Долуева, Ч. Хидировалардын эмгектерин белгилөөгө болот. Б. Тойчубекова кыймыл атоочтук түрмөктүү сүйлөмдөрдү, З. Долуеванын диссертациясы чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөрдү иликтөөгө арналган болсо, С. Ж. Мусаев, Ч. Хидированын диссертацияларында атоочтук түрмөктүү сүйлөмдөр иликтенген [11; 4; 13; 14].

Ч. Хидированын “Жусуп Баласагын жана тил илими” аттуу монографиясы синтаксистик түрмөктөрдүн 9 түрү белгиленип, кепте колдонулган синтаксистик түрмөктөрдүн мүмкүн болушунча баарын камтууга аракет жасалган алгачкы эмгектерден десек, жаңылышпайбыз [13].

Ушул ойду улай эле, азыркы кыргыз тилиндеги синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдү төмөнкүдөй түрлөргө бөлөбүз:

1. Атоочтук түрмөк (АТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
2. Чакчыл түрмөк (ЧТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
3. Кыймыл атоочтук түрмөк (КАТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
4. Изафеттик түрмөк (ИТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
5. Зат атоочтук түрмөк (ЗАТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
6. Сын атоочтук түрмөк (САТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
7. “Бар”, “жок” деген этиштер аркылуу уюшулган түрмөктөр (ЭТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
8. Бөтөн сөздөн турган түрмөктөр (БСТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
9. Тактоочтук түрмөктөр (ТТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр;
10. “Экен”, “экендик”, “керек” модалдык сөздөрү аркылуу уюшулган түрмөктөр (МСТ) аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр.

Тутумунда АТ катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр **АТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр** деп аталат.

Атоочтук түрмөк (АТ) деп маанилик жана грамматикалык жактан атоочтуктар менен тыгыз байланышып, бир суроого жооп берип, сүйлөмдө бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган сөздөрдүн тобун айтабыз. Атоочтук түрмөктөрдүн жөнөкөй жана татаал атоочтуктардан болгон эң негизги айырмачылыгы – сүйлөмдүн тутумунда өз алдынча толук мааниге ээ болгон сөз менен атоочтуктун маанилик жактан өз ара тыгыз айкашынан туруп, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгы. Мисалы: *Дилге түшкөн кара так темирдеги датка окшойт. Кеңешип иш кылган адам жаңылбайт.*

Бул мисалдарда сүйлөмдүн структуралык борборун *кара так* менен *датка окшойт* айкаштары түзсө, *дилге түшкөн* деген АТ ээни аныктап келген жайылма аныктоочтук милдетти аткарып турат.

Экинчи сүйлөмдө сүйлөмдүн структуралык борборун *адам жаңылбайт* түзүп, *кеңешип иш кылган* деген АТ *кандай?* деген суроого жооп берип, жайылма аныктоочтук милдетти аткарып келди.

Тутумунда чакчыл түрмөк (ЧТ) катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр **ЧТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр** деп аталат. Чакчыл түрмөк деп чакчылдар менен аяктаган сөз тизмектерин айтабыз. Чакчыл түрмөк семантика-грамматикалык жактан өз ара ажырагыс биримдиктеги бир нече сөздөн турат да, аягы чакчыл мүчөлөр менен бүтөт. Алардын баары биригип келип, бир суроого жооп берет да, сүйлөмдө жайылма бышыктоочтук (сыпат, себеп, мезгил, максат бышыктооч) милдетти аткарат.

Жазууда чакчыл түрмөктөр үтүр менен ажыратылат (бул маселе өзүнчө иликтөөнү талап кылган маселелерден. Бирок буга чейинки дээрлик бардык грамматикаларда ушундай берилгендиктен, кошулууга аргасызбыз). Мисалы: Ар жерде жылтылдап, от көрүндү. Салкында жол арбытын алайык деп, Кулкиши токтолбой келе жаткан. Анын уялгандыгын сезип, агасы эшикке чыгып кетти. Таң атканча жаан жаады. Курортко барганы ден соолугу оңолду.

Алгачкы эки сүйлөмүн чечмелей кетсек. 1-сүйлөмдүн структуралык борбору *от көрүндү*, *от* – сүйлөмдүн ээси, *көрүндү* – баяндоочу, ал эми *ар жерде жылтылдап* деген тизмек ЧТ болуп, бул контекстте ич ара ажырагыс түрдө байланышып келип, баяндоочтун сыпатын билдирет да, *кандай? кантип?* деген суроого жооп берип, жайылма сыпат бышыктоочтук милдетти аткарып келди. 2-сүйлөмдө структуралык борбор – *Кулкиши келе жаткан. Токтолбой* – негизги кыймыл-аракеттин сыпатын билдирип, *кантип?* деген суроого жооп берип, жөнөкөй сыпат бышыктоочтук милдетти аткарып келди. Ал эми *Салкында жол арбытын алайык деп* контекстте маанилик-грамматикалык жактан өз ара ажырагыс түрдө байланышып келген ЧТ *эмне максатта?* деген суроого жооп берип, жайылма бышыктоочтук милдетти аткарып турат.

Тутумунда кыймыл атоочтук түрмөктөр (КАТ) катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр **КАТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр** деп аталат.

Кыймыл атоочтук түрмөк деп маанилик жана грамматикалык жактан кыймыл атоочтор менен тыгыз байланышып, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып, акыркы компоненти кыймыл атоочтор менен аяктаган сөздөрдүн тизмегин айтабыз. Мисалы: *Бул маселени кароодо анын келиши зарыл. Сизге жетүүнүн айласын табуу кымбатка турмай болду. Ал бачымыраак айыгып, колхозуна кайра кайтып, курбулардын арасында жүрүүнү эңседи.*

Изафеттик түрмөктөр катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр **ИТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр** деп аталат. Мисалы:

1) *Калктын башы* ал Мухаммед пайгамбар,

Көптүн жүзү, көрө турган көзү ал.

2) *Жакырланса өз элиң кайыр сурап,*

Бийлигиндин тиреги кулайт урап.

Изафеттик түрмөк. Түркологиялык адабияттарда илик жөндөмөсү менен таандык мүчөлүү зат атоочтун айкашын изафеттик конструкция деп атайт. Изафет дайыма эки зат атоочтон болот да, биринчиси аныктооч болсо, экинчиси аныкталгыч болуп милдет аткарат.

Изафеттерди типтерге бөлүштүрүүдө морфологиялык белгини негиз катары ала турган болсок, төмөндөгүдөй типтер келип чыгат:

1. Эки сөзү тең морфологиялык көрсөткүчүнө ээ болгон изафет, б. а., эки мүчөлүү (Майзелде дваффиксный изафет) изафет. Мында биринчи сөзү генитивдик мүчөсүн кабыл алат да, экинчи сөзү релятивдик мүчөсүн кабыл алат [9, 17-б.]. Мисалы; *Суу – дыйкандын каны, жер – дыйкандын жаны. Адамдын акмактыгынын үч далили бар: текебердик, көйрөндүк жана маңыроолук.*

2. Бир морфологиялык белгиге ээ болгон изафет, б. а., биринчи компоненти генитивдик мүчөсү жок айтылат да, экинчи сөзү релятивдик мүчө менен айтылат. Мисалы;

Анан да өкүмдардын максат, тилек –

Баарында кудай болсун арка, жөлөк.

Мында *өкүмдардын максат, тилек* деген изафеттик түрмөк колдонулган. Анын биринчи түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчи түгөйү атооч жөндөмө

формасындагы бир өңчөй зат атооч сөздөрдөн турат. Маанилик жактан экинчи түгөйдөгү маанилер биринчи түгөйгө таандыктыгы көрүнүп турат.

1) *Сөз тазасы* – акылдуулук белгиси,

Акылсыз жан айбан менен тең киши;

2) *Китеп сөзү* – Бограхан заң-зили,

Маңызы да, өзөгү да хан тили.

Бул мисалдарда изафеттик түрмөктүн биринчи түгөйүнүн илик жөндөмө мүчөсү түшүп калган, экинчи түгөйү жак таандык мүчөсүн сактап турат.

3. Нөлдүк морфологиялык белгиге ээ болгон изафет, б. а., биринчи компонент генитивдик мүчөсүз, экинчи компонент релятивдик мүчөсүз айтылат.

Эмне экен *көңүл кубанч*, көз кубанчы,

Экөөнөн мага керек үлгү кайсы!

Бул саптарда *көңүл кубанч* деген изафеттик түрмөк колдонулган, анын эки түгөйү да мүчөсүз келгени менен маанилик жактан экинчиси биринчисине таандыктык маани сакталып турат, толук формасында алсак, *көңүлдүн кубанчы* маанисинде келген.

Изафеттик түрмөктөр башка синтаксистик түрмөктөрдөн төмөнкүдөй белгиси боюнча айырмаланат. Биринчиден, алар дайыма эки негизги ядролук компоненттерден турат. Экинчиден, ИТ компоненттери дайыма бири-бирине жанаша айтылат, эгерде алар жанаша айтылбаса, түрмөк болбой калышы мүмкүн. Үчүнчүдөн, демек, алар, негизинен, жөнөкөй түзүлүштө колдонулган түрмөктөрдөн болуп эсептелет.

Зат атоочтук түрмөктөр (ЗАТ) катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр **ЗАТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр** деп аталат. **Зат атоочтук түрмөк** деп эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдөн туруп, акыркы түгөйү болгон зат атоочторго маанилик-грамматикалык жактан өз ара ажырагыс айкашынан туруп, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып келүүчү түрмөктөрдү айтабыз [15].

Мисалы: 1) Бактылууга момундук – *чоң табылга*,

Акылдууга жөнөкөйлүк *алтын сырга*.

2) Ичүү да, мас болуу да *жаман адат*,

Ички сырың заматта чыгып калат.

3) *Пайдалуу кул* – балаңдан артык келет,

Жаман уул – душмандан жаман делет.

Сын атоочтук түрмөктөр (САТ) катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу татаалдашкан САТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр деп аталат. Сын атоочтук түрмөктөр да башка синтаксистик түрмөктөр сыяктуу эле түздөн-түз тигил же бул контекстке көз каранды болуп, дал ошол контекстин тутумунда гана ажырагыс бир бүтүндүккө, түрмөккө айланган синтаксистик категория болуп эсептелет. Контекстисиз түрмөктүк табиятка ээ боло албай калат. Мисалы: ~~*Үч жаш кичүү*~~ Ажымураттын көктүгүн айтпа... (Ч. А.). Аруукан деген коңшу кемпирден элдин баары сестенип турушчу, ~~*мүнөзү катуу, өзү каржасайган сөөктүү*~~, чаңырып сүйлөнгөн киши эле (Ч. А.).

Бул сүйлөмдөрдө белгиленген *үч жаш кичүү, мүнөзү катуу, өзү каржасайган сөөктүү* деген тизмектер сын атоочтук түрмөктөр катары келди. Себеби алар сүйлөмдүн тутумунда семантикалык-грамматикалык, логикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүккө айланып, бир суроого жооп берип, бир жайылма мүчөлүк милдетти аткарып келип турат. Мында логикалык аспектиге да өзгөчө басым жасап талдоо туура жыйынтыкка алып келет.

Бул сын атоочтук түрмөктөрдү контексттен бөлүп алсак, бир бүтүндүккө бириккен синтаксистик түрмөк болуу касиетинен ажырап калат. Алсак, «*ал үч жаш*

кичүү» десек: *ал* – ээ, *үч жаш* – аныктооч, *кичүү* – баяндооч болуп калат. «*Мүнөзү катуу*» дегенди өз алдынча колдонсок, *мүнөзү* – ээ, *катуу* – баяндооч; ал эми «*өзү каржайган сөөктүү*» десек, *өзү* – ээ, *каржайган* – аныктооч, *сөөктүү* – баяндооч болуп калат.

Кеп жараянында сын атоочтук түрмөктөр нагыз сын атоочтук маанисинде жана затташкан түрүндө да колдонула берет. Аларды өз алдынча структуралык жана маанилик түрлөргө, типтерге бөлүштүрүп кароого болот. Фактылык материалдарга караганда, сын атоочтук түрмөктөр башка синтаксистик түрмөктөргө салыштырмалуу кепте аз колдонулат. Көбүнчө жөнөкөй түзүлүштө келет.

“Жок” жана “бар” деген этиш сөздөрү менен аяктаган түрмөктөр катышкан жөнөкөй сүйлөмдөрдү **этиштик түрмөк аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр деп атайбыз.**

Кыргыз тилинде “жок” жана “бар” деген функционалдык жардамчы этиштер менен аяктаган синтаксистик түрмөктөр да кездешет. Алар, негизинен, сүйлөмдө субъектилик маанини билдирип, жайылма ээлик милдетти аткарат. Мисалы: *Санаасы жок уйкучу, ары жок күлкүчү. Кайгысы жок кара сууга семирет, камчысы жок энең-энең теминет. Билими жок миң балээге тутулат, билими бар ар балээден кутулат. Багы жокко дагы жок. Көзү жокко көргөзсө да билбейт. Бактысы барга балалуу өрдөк жолугат. Үн жок, сөз жок мостоюшту. Кекээри жок, кер какшыгы жок сүйлөй албайсыңбы.*

Бөтөн сөздүү түрмөктөр катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр БСТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр деп аталат.

Бөтөн сөздөн турган түрмөк. Түрк тилдеринин ичинен өзбек тилинде А. Б. Абдуллаев тарабынан өзбек тилиндеги бөтөн сөздүү синтаксистик конструкциялар өзүнчө категория катарында каралып, биринчилерден болуп иликтөө жүргүзүлгөн [1]. Кыргыз тилинде да мындай түрмөктөр өтө жыш колдонулат.

Бөтөн сөздүү синтаксистик түрмөктөр деп башка бирөөнүн сөзүн камтып “деген” жардамчы атоочтугу менен аяктаган түрмөктөрдү айтабыз. Мындай түрмөктөр да бардык башка түрмөктөрдөй эле, эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдөн туруп, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Анын “Ташта канты” дегени кулагына шак дей түштү.*

Тутумунда тактоочтук түрмөктөр катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр тактоочтук түрмөк аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөм деп аталат. Акыркы компоненти тактоочтор менен аяктаган, эки же андан артык сөздөрдүн семантика-грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышынан түзүлүп, сүйлөмдүн тутумунда бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган сөз тизмектерин тактоочтук түрмөктөр деп атайбыз. Кыргыз тилинде тактоочтук сөз айкаштары өтө аз кездешкендей эле, тактоочтук түрмөктөр да кепте аз колдонулат. Синтаксистик жактан алар дайыма жайылма бышыктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Эси көп баарына жагат, эси жок уятка калат. Акылы көп билимди самайт, акылы аз кийимди самайт.*

“Экен”, “экендик”, “керек” деген модалдык сөздөрү аркылуу уюшулган синтаксистик түрмөктөр (МСТ) катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр **МСТ аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр деп аталат.**

Кыргыз тилинде “экен”, “экендик”, “керек” деген сөздөр аркылуу уюшулган синтаксистик түрмөктөр да өтө көп колдонулат. Алар сүйлөмдүн тизмегинде ар түрдүү синтаксистик кызматтарды аткарып келе берет. Мындай түрмөктөр катышкан сүйлөмдөрдү жалпылаштырып, модал сөздүү түрмөктөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр деп атоого болот. Мисалы: *Анын жаман кыялдуу экендигин эми*

көрдүм. Уркуя бир жерде Үсөновдун атасы кулак экенин, кулактарга тартып жатканын бетке чаба сүйлөдү эле, андан кийин тиги мурдагыдан бетер өчөшүп калды. Асыресе, кыргыз драматургиясында жаш чыгармачыл күчтөрдүн аз экендиги баарыбызга жакшы маалым.

Теги мыкты адамдарга кандай мамиле кылуу керектиги айтылат. Уул менен кыздарды кандай тарбиялоо керектиги айтылат.

Жайылма толуктоочтук милдетте:

525. Сурады ой-максатын, кылар ишин,

Өзүнөн кандай жардам керектигин.

Синтаксистик түрмөктөр катышкан сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзүү боюнча окумуштуулардын арасында бирдей пикирлер жок. Көпчүлүк синтаксистик түрмөк катышкан сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзгөндө, синтаксистик конструкциялардын компоненттерине да өз алдынча суроо берип, өз алдынча сөз айкашы катары каралып келет. Ал эми айрым окумуштуулар синтаксистик түрмөктөр катышкан сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзүүдө синтаксистик түрмөктөрдү жанаша келген сөз менен семантика-грамматика жактан айкашып келип, татаал сөз айкашын түзөрүн, анын бир түгөйү болорун туура белгилешет. Мисалы, А. Иманов 1986-жылы чыккан китебинде ушундай ойлорду айтып, талдоо жүргүзөт [8]. Ал синтаксистик түрмөктөр катышкан сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүүдө татаал сөз айкашынын компоненти катары келген синтаксистик түрмөктөрдүн компоненттерине талдоо жүргүзүү зарылчылыгы жоктугун белгилейт. Анткени алар ошол сүйлөмдүн ичинде маанилик-грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал сүйлөм мүчөсү башка сүйлөм мүчөсү менен айкашып келет. Мисалы: *Кеңешип иш кылган адам жаңылбайт. Тишин барда таш чайна, түштөн кийин аш кайда. Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны. Өрдөк жокто чулдук бий.*

Синтаксистик түрмөктөр катышкан сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүүдө биз үч баскычтуу синтаксистик талдоону максатка ылайыктуу деп эсептейбиз [16].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги түрдүү синтаксистик категориялар аркылуу татаалдашкан жөнөнөкөй сүйлөмдөрдү татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөр дейбиз. Алар грамматикалык категориялык жагынан 4 негизги типке бөлүнөт. Алардын ичинен синтаксистик түрмөктөр аркылуу татаалдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн макалада белгиленген 10 түрү бар. Алардын ар бири өз алдынча терең иликтөөлөрдү талап кылат.

Адабияттар:

1. Абдуллаев, А. Б. Конструкции с чужой речью как самостоятельная категория узбекского синтаксиса [Текст] / А. Б. Абдуллаев. - Ташкент: Фан, 1985. - 88 с.
2. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. - М.: Сов. энцикл., 1966. - 607 с.
3. Есенов, Х. М. Синтаксис осложнённого предложения в казахском языке [Текст] / Х. М. Есенов. - Алма-Ата: Гылым, 1992.
4. Долуева, З. Д. Чакчыл конструкциялардын кеңейиши жана структуралык көлөмү : филол. илимд. канд. ... дисс. [Текст] / З. Д. Долуева. - Бишкек, 2015.
5. Жапаров, А. Кыргыз тилинин грамматикасы. Синтаксис : Жогорку окуу жайлары үчүн [Текст] / А. Жапаров. - Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951. - 211 б.
6. Жапаров, А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / А. Жапаров. - Фрунзе: Мектеп, 1979. - 323 б.
7. Жапаров, А. Синтаксический строй кыргызского языка. Т. 2 [Текст] / А. Жапаров. - Бишкек, 1992.

8. Иманов, А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] / А. Иманов. - Бишкек, 1995. -390б.; - Бишкек, 2000. - 420 б.
9. Майзель, С. С. Изафет в турецком языке [Текст] / С. С. Майзель. – Л.: Изд. АН СССР, 1957. - 186 с.
10. Мураталиева, Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. «Кыргыз тили» окуу китеби окутуунун ыкмасы. (Мугалимдер үчүн) [Текст] / Ж. Мураталиева. - Бишкек: Кыргызстан, 1996. - 164 б.
11. Мусаев, С. Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в кыргызском языке [Текст] / С. Ж. Мусаев. - Фрунзе: Илим, 1987. - 160 с.
12. Токтоналиев, К. Азыркы кыргыз тили: Синтаксис [Текст] / К. Токтоналиев, Т. Токоев. - Бишкек: “Бийиктик плюс”, 2015. - 296 б.
13. Хидирова, Ч. Х. Жусуп Баласагын жана тил илими [Текст] / Ч. Х. Хидирова. - Бишкек: Айат, 2019. -176 б
14. Хидирова, Ч. Х. Кыргыз тилиндеги атоочтуктар [Текст] / Ч. Х. Хидирова. - Бишкек: “Гүлчынар”, 2006. - 224 б.
15. Хидирова, Ч. Х. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында зат атоочтук түрмөктөрдүн колдонулушу [Текст] / Ч. Х. Хидирова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2016. - №7. - 299-304-бб.
16. Хидирова, Ч. Х. Кыргыз тилинин кыскача справочниги жана талдоо жүргүзүүнүн жолдору [Текст] / Ч. Х. Хидирова. - Бишкек, 2016.
17. Элчиев, Ж. Азыркы кыргыз тили. Семантика [Текст] / Ж. Элчиев. - Бишкек: Имак Офсет, 2015. - 304 б.